

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ (ПРАВНИЧОЇ) ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ

HISTORICAL ASPECTS AND DEVELOPMENT'S FEATURES OF LEGAL EDUCATION IN UKRAINE IN THE 20'S OF THE XX CENTURY

Бондар Н.А.,

*аспірант кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету*

У статті здійснюється історико-правовий аналіз процесу розвитку юридичної (правничої) освіти з моменту становлення радянської влади на українських землях у 20-ті роки XX століття.

Ключові слова: юридична (правнича) освіта, радянська влада, радянська система юридичної освіти, вищий навчальний заклад.

В статье осуществляется историко-правовой анализ процесса развития юридического (правового) образования с момента становления советской власти на украинских землях в 20-е годы XX века.

Ключевые слова: юридическое (правовое) образование, советская власть, советская система юридического образования, высшее учебное заведение.

The article deals with the historical and legal analysis of the legal education's development from the moment of the Soviet power's formation in the Ukrainian lands in the 20's of the XX century.

Key words: legal education, Soviet power, Soviet system of legal education, higher educational establishments.

Постановка питання. Юридична (правнича) освіта сучасної України формувалась під впливом різноманітних історичних факторів, які, беззаперечно, мали свої особливості, які вплинули на стратегію реформування сучасної юридичної (правничої) освіти в контексті євроінтеграційних процесів та розбудови інформаційного суспільства. Знання попередніх моделей юридичної освіти в українській історії допоможе визначити позитивні та негативні аспекти розвитку, що дозволить сформувати сучасну, більш досконалу та доцільну систему юридичної (правничої) освіти в Україні в майбутньому та здійснити продумані міри модернізації останньої.

Метою статті є здійснення аналізу та висвітлення процесу розвитку юридичної (правничої) освіти з моменту становлення радянської влади на українських землях у 20-тих роках XX століття.

Стан дослідження. Над питаннями становлення юридичної (правничої) освіти в Україні працювали у свій час такі вчені, як Л.В. Міхневич, В.І. Пітов, М.І. Скакун, А.Ф. Шибанов, В.М. Шадрін, Ю.С. Шемшученко та ін. Проте з точки зору як систематизації, так і його взаємозв'язку із сучасним станом розвитку юридичної (правничої) освіти процес формування вивчений недостатньо.

Аналізуючи радянський період формування юридичної (правничої) освіти, на нашу думку, доцільно виділити декілька основних етапів: 1) 20-ті рр. – знищення дореволюційної університетської юридичної освіти та розбудова радянської юридичної освіти; 2) 30–40 рр. – сталінізація юридичної (правничої) освіти; 3) 1939–1945 рр. – юридична (правнича) освіта в період Другої світової війни; 4) 40–60 рр. – повоєнна відбудова юридичної (правничої) освіти; 5) 60–80 рр. – юридична (правнича) освіта в період розвиненого соціалізму. Предметом дослідження цієї розвідки є перший період, а саме зміна старої (університетської) юридичної (правничої) освіти та створення нової системи освіти в Українській РСР у період реконструкції народного господарства в 20–30-ті роки.

Виклад основного матеріалу. Загальні тенденції розвитку юридичної освіти в XX ст. були тісно пов'язані з історичними подіями того часу. Вже з перших років встановлення радянської влади почалась корінна перебудова освіти, в тому числі і юридичної, яка, на нашу думку, найбільше постраждала. Створення централізованої системи управління освітою, мало наслідки відсутності модерні-

зації і розвитку освітнього процесу взагалі, окрім того, найважливішим питанням було підвищення грамотності населення та відкритий доступ до вищої освіти всім верствам населення.

Як зазначав Ю.С. Шемшученко, Жовтнева революція 1917 р. перервала процес еволюційного розвитку юридичної науки й освіти Росії і в Україні. У перші ж роки радянської влади була ліквідована дореволюційна система професійної підготовки юристів, і закриті всі університети [17, с. 12]. Університетська освіта вважалась віджилою, а самі університети, з їхніми схоластичними методами викладання – відірваними від життя, що не відповідали ідеалам пролетарської революції. І хоча радянські діячі освіти визнавали високий теоретичний рівень знань випускників університетів, втім, були впевнені, що ті не мали конкретних професійних навичок [4, с. 8].

Головним органом нової влади в галузі освіти став Народний комісаріат освіти (далі – Наркомос), Декретом РНК РСФРР від 5 червня 1918 року до відомства останнього передавалися всі види навчальних закладів, у тому числі й вищі школи [9, с. 15]. Для керівництва народною освітою на Україні був створений спочатку Відділ освіти при Тимчасовому робітничо-селянському уряді, а після реорганізації останнього в Раді Народних Комісарів – Народний комісаріат освіти УСРР [2, с. 47]. У червні 1919 року було прийняте Положення, за яким визначалась управління, структура та повноваження Народного комісаріату освіти [11, с. 52]. У складі Наркомосу створювались кілька відділів, у тому числі й відділ вищої школи.

Л.В. Міхневич виділяє три етапи будівництва радянської вищої школи:

- 1) нищення старої системи освіти та формування системи профільних вертикалей (початок 1920-х рр.);
- 2) спроби підвищити якість навчання (середина 1920-х рр.);
- 3) уніфікація освіти та її підпорядкування союзному керівництву (кінець 1920-х рр.) [5, с. 12].

Першим вагомим кроком реформації вищої школи став у 1918 році Декрет Ради народних комісарів РСФРР «Про правила прийому до вищих навчальних закладів», де кожна особа, незалежно від громадянства і статі, яка досягла 16-ти років, могла вступити в число слухачів будь-якого вищого навчального закладу без подання диплома, атестата або свідоцтва про закінчення середньої або будь-якої школи. Аналогічний нормативно-правовий акт був при-

йнятий і в УРСР. З одного боку, цим документом усталювалась безоплатність навчання, гендерна рівність, доступність освіти для представників робітничої та селянської верств населення, з іншого – спрощені правила зарахування на навчання абітурієнтів не лише знижували, але й знищували авторитетність вищої освіти взагалі. Звичайно, цим нормативним актом створювалися перспективи для робітничо-селянської молоді, але реальність полягала в тому, що частина зарахованих студентів апriorі не могла засвоїти програму вищої школи, тобто був відсутній механізм реалізації права на освіту.

Ліквідуючи дореволюційну систему диференціації професорсько-викладацького складу та систему державної атестації наукових працівників, 18 травня 1919 року Декретом РНК УСРР були скасовані всі наукові ступені і звання [10, с. 50] з метою оновлення і так званої «демократизації» професорсько-викладацького складу. Всі, хто мали стаж роботи понад три роки і самостійно проводили заняття, набували звання професора. Досвідчені ж викладачі, які мали стаж понад 10 років, повинні були пройти процедуру конкурсу. Безумовно, всі ці нормативно-правові акти радянської влади були спрямовані на корінну зміну студентського контингенту та професорсько-викладацького складу.

Наступним кроком реформації освіти, у березні 1919 року, став Декрет Ради народних комісарів «Положення про факультети суспільних наук», відповідно до якого ліквідовувались юридичні факультети в університетах та замість них створювались факультети суспільних наук (далі – ФСН), до складу яких входили економічне, суспільно-педагогічне та правове відділення, останнє поділялось на судове та адміністративне [3]. Згодом були ліквідовані й історико-філологічні факультети, таким чином у складі ФСН були створені три відділення: юридично-політичне, економічне та історичне.

У зв'язку із затвердженням марксизму як державної ідеології на юридичних відділеннях університетів істотному коригуванню підлягали навчальні плани. Була змінена структура викладання суспільних та деяких правових дисциплін. З навчальних планів було виключено канонічне право; скоротилася кількість годин для вивчення римського права; вводилися нові історичні дисципліни: історія Інтернаціоналу, історія соціалізму, робітниче право та історія робітничого законодавства, методологія історії тощо. У програми ФСН вводилися і нові курси, такі як радянське державне управління, кримінальне та адміністративне право, радянське законодавство про працю, державний контроль, а також у зв'язку з переходом до нової економічної політики в окремий курс було виведено вивчення радянського кооперативного права [15, с. 47]. Як вже зазначалось, профіль підготовки юристів не був чітко визначений, і прагнення дати більш широке коло знань вело до того, що студентам доводилося здавати заліки та іспити більш ніж по 40 предметам, у тому числі й у галузі природничих наук (наприклад, з біології, хімії, фізики). Студенти, які виконали навчальний план, повинні були складати іспити в Державній випробувальній комісії: з політичної економії, історичного матеріалізму та юридичної дисципліни (за обраною спеціальністю). З 1925 р замість іспиту був уведений захист дипломної роботи [16, с. 40].

11 вересня 1919 року приймається Постанова «Про організацію робітничих факультетів при університетах», суть яких полягала в підготовці абітурієнтів до вступу у ВНЗ. Слухачами таких факультетів могли бути особи, які мали не менше трьох років виробничого трудового стажу та брали активну участь у революції, навчання тривало 3–4 роки та передбачало засвоєння частини програми середньої школи, що давало змогу слухачам навчатися [8, с. 71]. Звичайно, перші робітничі факультети відкривались при технічних та сільськогосподарських вузах, це було пов'язано з гострою нестачею відповідних фахівців та негативним ставленням до юридичної освіти – це засвідчують і статистичні дані.

Так на кінець 1921–22 н. р. в Україні налічувалось 12 робітничих факультетів при технічних та сільськогосподарських вузах, а в 1922–23 н. р. організовано лише два робітничих факультети при ІНГ [2, с. 80–82].

Термін навчання на робітничих факультетах спочатку становив 2 роки, пізніше став 3 роки, в залежності від спеціальності. Для робітничих факультетів затверджувались навчальні плани, які містили загальні та спеціальні дисципліни.

Наступним кроком «оновлення» університетської системи вищої освіти стало створення правничих інститутів. Так, наприклад, в Одесі відкрився Суспільно-гуманітарний інститут, який підрозділявся на 6 відділень, одним з яких було соціально-правове відділення [14, с. 36].

Вже у вересні 1921 р. починають створювати Інститути народного господарства (далі – ІНГ) як новий тип вузів. Такі інститути були утворені на базі комерційних вузів та юридичних факультетів університетів у Києві, Одесі та Харкові. Так, у Київському ІНГ діяло п'ять факультетів: правовий, кооперативний, фінансово-статистичний, торговельний, експлуатації шляхів сполучення; у Харківському – чотири: правовий кооперативний, промислово-економічний, зовнішньої торгівлі; в Одеському – три: правовий, кооперативний, зовнішньої торгівлі [2, с. 73].

На правових факультетах готували юридичні кадри не тільки для різноманітних галузей народного господарства, а й для судово-слідчих і прокурорських органів, органів державної влади та управління. Велся також науковий дослідження з юридичної тематики, діяли різноманітні наукові семінари з вивчення радянського права та практики його застосування [17, с. 14–151]. Так, в Одеському ІНГ на юридичному факультеті готували фахівців за такими напрямками: судовий, господарчий та адміністративний [14, с. 36]. На момент створення Харківський інститут народного господарства мав судове, адміністративне та юрисконсультське відділення, але пізніше під час затвердження навчального плану було виділено дві спеціалізації: судово-господарську, яка готувала фахівців для суду, та адміністративно-господарську, яка готувала фахівців-адміністративістів [6, с. 29–30].

Навчання на юридичних факультетах в ІНГ мало свої особливості. Термін навчання становив 3 роки і поділявся на триместри. Вже наприкінці 20-х років була запроваджена семестрова система. Перший курс, як правило, був загальним для всіх, а студентами-юристами вивчалось вчення про державу та право. З другого курсу починалась спеціалізація. Навчання завершувалось публічним захистом дипломної роботи.

На початку 20-х років починають створюватися Інститути Червоної професури, які мали на меті підготовку професорів для викладання у вищій школі.

У навчальному процесі застосовувались стандартні форми занять: лекції, практичні заняття та семінари з різних правових тематик. Із навчальною метою організовувались виробничі екскурсії, студенти відвідували реформаторію неповнолітніх, будинок примусових робіт, окружний суд [6, с. 30]. У 1922 році в РСФРР, а в 1923 р. і в УСРР, було запроваджено обов'язкову виробничу практику для всіх спеціальностей. Студенти-правники проходили практику в державних органах.

Ідеї розбудови системи вищої освіти в Україні законодавчо закріплювались у «Схемі народної освіти УСРР» 1920 року. Вони дістали свій подальший розвиток в 1922 році, коли був розроблений Кодекс законів про народну освіту УСРР як результат гострих дискусій між керівництвом наркоматів освіти України і Росії [1, с. 160–161]. Цікавим є той факт, що в жодній радянській республіці так і не був прийнятий аналогічний Кодекс.

Отже, 25 листопада 1922 р. набуває чинності Кодекс законів про народну освіту УСРР, відповідно до якого кожна вертикаль професійної освіти поділялась на галузі: індустріально-технічну, сільськогосподарську, медич-

ну, педагогічну, художню та соціально-економічну, яка включала адміністративно-організаційну, операційно-господарську, статистичну, кошторисно-фінансову та юридичну. Для соціально-економічної галузі за ступенем кваліфікації навчальних закладів встановлювалися технікуми та інститути [10, с. 161–162]. Кодекс законів про народну освіту встановлював, що технікуми були вищою школою, які готували фахівців вищої кваліфікації певної вузької галузі народного господарства і державного будівництва, а інститути випускали організаторів-керівників вищої кваліфікації для широких галузей народного господарства і державного будівництва [10, с. 162].

У 1922–23 роках відбувався процес розробки та прийняття кодексів, таких як цивільний та цивільно-процесуальний, кримінальний та кримінально-процесуальний. Процес кодифікації радянського законодавства вимагав не лише знання, а й уміння правильно тлумачити правові норми, ці обставини впливали на необхідність подолання правової безграмотності та підготовку відповідних фахівців.

С.В. Тарнавська підкреслює, що в кінці 20-х років виникла необхідність уніфікації систем народної освіти РСР, оскільки був прийнятий перший п'ятирічний план. Маючи єдиний господарський план, усі республіки Радянського Союзу повинні були мати також і єдину систему освіти, в тому числі й вищу. В Україні існувало два типи вищих навчальних закладів – інститути і технікуми, тоді як в РСФРР інститути були закладами вищої освіти, а технікуми – середньої. Виходило так, що заклади з однаковою назвою готували спеціалістів з різним рівнем знань і цільовим призначенням [13, с. 123].

Влітку 1930 року юридичний факультет був виділений у самостійний Харківський інститут радянського будівництва та права шляхом приєднання юридичного факультету Одеського та Київського інститутів народного господарства. У червні 1933 р. інститут змінив назву на Всеукраїнський комуністичний інститут радянського будівництва та права.

Однак юридична дійсність незабаром виявила зворотний бік проблеми: без права неможливо повернути життя

суспільства до нормального руслу. Видавалися закони, декрет слідував за декретом, і нова влада вимагала їх чіткого втілення в життя [15, с. 46]. Окрім того, економічний розвиток, діяльність новостворених судів, державних органів та органів нотаріату, налагодження дипломатичних зв'язків – все це вимагало створення навчальних закладів, які б готували фахівців у сфері права. Отже, після явного занепаду та знищення системи юридичної (правничої) освіти лише в 30-х роках спостерігається поступове відновлення.

Висновок. Радикальні зміни в суспільно-політичному житті викликали суттєві зміни в освітньому просторі досліджуваного періоду. Вища освіта того періоду перебувала в прямій залежності від соціально-політичного та економічних процесів, які визначали зміст та історичні особливості формування вищої освіти загалом та юридичної освіти зокрема.

З огляду на те, що 20–30-ті роки характеризувалися процвітанням правового нігілізму в країні та запереченням права як форми врегулювання суспільних відносин, радянською владою був взятий курс на розробку та впровадження нормативних документів у сфері освіти. Аналізуючи ці нормативні акти, потрібно зазначити, що більшість із них мали досить суперечливий характер, у тому числі по відношенню до врегулювання підготовки фахівців у галузі права.

Отже, потрібно визначити особливості розвитку юридичної освіти цього періоду: на першому етапі створення та існування УРСР система підготовки кваліфікованих фахівців у сфері права була практично знищена у зв'язку з нігілістичним ставленням та нерозумінням влади в необхідності юристів не лише у сфері народного господарства, але й в органах влади; сприйняття юристів як «ворожого класу»; юридична освіта розвивалась як органічна частина радянської юридичної освіти; радянська система юридичної освіти формувалась в умовах нової (комуністичної) ідеологічної парадигми; вже на ранньому радянському етапі ми спостерігаємо спеціалізацію на юридичних факультетах, як правило, це адміністративна, судова та господарська.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. Київ: «Либідь», 1998. 560 с.
2. Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917–1945 рр.) / відповід. редактор В.І. Пітов. Київ: Видавництво Київського університету, 1967. 396 с.
3. Декрет СНК о плане организации факультетов общественных наук российских университетов от 4 марта 1921 г. URL: <http://museumreforms.ru/node/13755> (дата звернення: 10.07.2018).
4. Міхневич Л.В. Концепція побудови вищої юридичної освіти ранньої радянської доби: уроки історії. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2016. Вип. 243. С. 7–16.
5. Міхневич Л.В. Розвиток юридичної науки і освіти в київському комерційному інституті – київському інституті народного господарства (1906–1930 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 25 с.
6. Міхневич Л.В. Сторінки історії юридичної освіти: правовий факультет Харківського інституту народного господарства. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Вип. 47. Том 1. С. 28–32.
7. О правилах приема в высшие учебные заведения: Декрет Совета народных комиссаров РСФСР от 2 августа 1918 года URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_334.htm (дата звернення: 28.06.2018).
8. Плюснин-Кронин Б.А. Новый этап: Новая система народного образования в РСФСР и новые программы Государственного Ученого Совета. Москва: Изд-во «Работник просвещения», 1925. 84 с.
9. Про передачу у відання Народного комісаріату освіти учбових і освітніх установ та закладів усіх відомств. Декрет РНК РСФРР від 5 червня 1918 року. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: збірник документів у 2 томах. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. Том 1 (1917 – червень 1941 рр.). 884 с.
10. Про деякі зміни в складі устрою державних учбових і вищих учбових закладів УСРР. Декрет РНК УСРР від 18 травня 1919 року. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: збірник документів у 2 томах. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. Том 1 (1917 – червень 1941 рр.). 884 с.
11. Про Народний комісаріат освіти (положення). Декрет РНК УСРР від 6 червня 1919 року. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: збірник документів у 2 томах. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. Том 1 (1917 – червень 1941 рр.). 884 с.
12. Про введення в дію Кодексу законів про народну освіту. Постанова ВУЦВК від 22 листопада 1922 року. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: збірник документів у 2 томах. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. Том 1 (1917 – червень 1941 рр.). 884 с.
13. Тарнавська С.В. Мережа та структура вищих навчальних закладів УСРР в 1920 – 1933 роки. Гілея. 2011. Вип. 50 (№ 8). С. 119–125.
14. Триумфальне десятиліття: Одеська національна юридична академія / гол. ред. С.В. Ківалов. Одеса: Юридична література, 2007. 236 с.
15. Шадрин В.М. Теоретическая юриспруденция и юридическое образование в первые годы советской власти. Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 27 (281). С. 45–49.
16. Шебанов А.Ф. Юридические высшие учебные заведения. Москва: Высшая школа, 1963. 221 с.
17. Шемшученко Ю.С. Вибране. Київ: ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2005. 592 с.